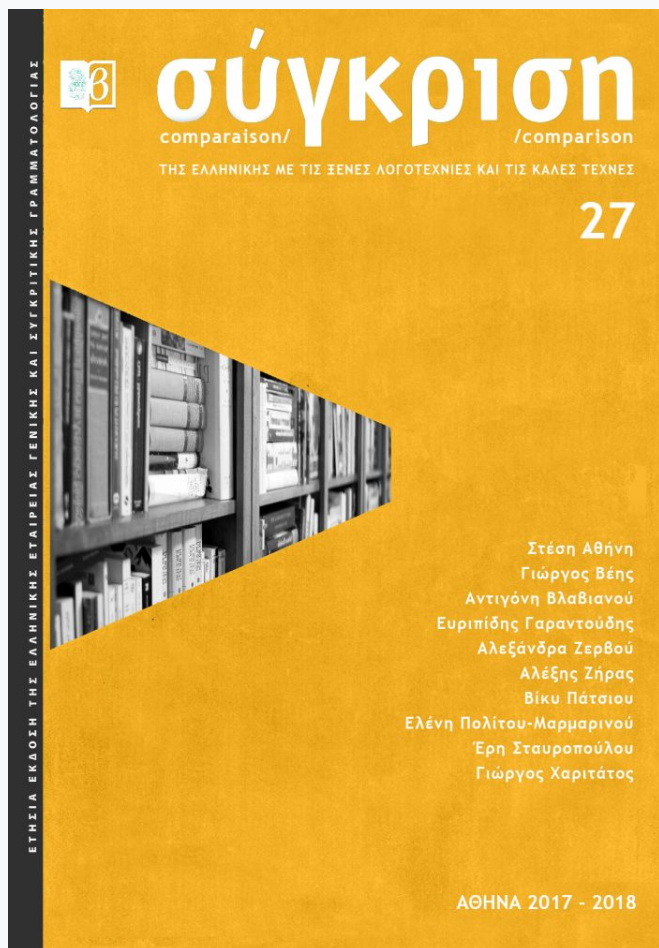

Σύγκριση

Τόμ. 27 (2018)

Ex Nihilo...1943-2014. Εβδομήντα Χρόνια από τις «Μέρες» του Κώστα Στεργιόπουλου

Αλέξης Ζήρας

doi: [10.12681/comparison.20977](https://doi.org/10.12681/comparison.20977)

Copyright © 2019, Αλέξης Ζήρας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζήρας Α. (2019). Ex Nihilo...1943-2014. Εβδομήντα Χρόνια από τις «Μέρες» του Κώστα Στεργιόπουλου. *Σύγκριση*, 27, 12–21. <https://doi.org/10.12681/comparison.20977>

ΑΛΕΞΗΣ ΖΗΡΑΣ

Ex Nihilo...1943-2014.

Εβδομήντα Χρόνια από τις «Μέρες» του Κώστα Στεργιόπουλου

Δεν είναι του παρόντος να δώσω ιδιαίτερη έκταση στα όσα σχετίζονται με τη γνωριμία μου με τον Κώστα Στεργιόπουλο. Ίσως όμως μερικά από αυτά δεν είναι τελείως εκτός θέματος, διότι αναφέρονται άμεσα στη συμμετοχή του σε κοινές δράσεις κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, ή, επίσης, αναφέρονται στον εκδοτικό προγραμματισμό του, τον οποίο κατέστρωνε από νέος, προσβλέποντας συχνά με άγχος και αδημονία στη συγγραφή και δημοσίευση ενός ορισμένου κύκλου μελετών, όπως και άλλων, λογοτεχνικών κειμένων του. Το άγχος, η αδημονία και, σπανιότερα, η ανακούφιση είναι τρία από τα συναισθήματα που κατ' επανάληψη περνούν από τις σελίδες του ημερολογίου του, για το οποίο και θα γίνει λόγος στα επόμενα· συνυφασμένα αυτά τα συναισθήματα με την ιδιοσυγκρασία του, την άκρως αντιφατική για όσους τον γνώριζαν από πιο κοντά: ένα κράμα με αξεδιάλυτα στοιχεία της εσωστρέφειας και της εξαντλητικής ενεργητικότητας, της μελαγχολίας και του πάθους, της οίησης και του αδιάκοπου φόβου για το επικείμενο του θανάτου. Από όλα αυτά και η πυκνή ενασχόλησή του, η ανάληψη ευθυνών, η αγωνία του να ολοκληρώσει όσα σχεδίαζε. Όσο γίνεται λοιπόν συνοπτικότερα, ας αναφέρω ότι ουσιαστικά ανταμώσαμε στις ολιγάριθμες πρώτες συγκεντρώσεις που άρχισαν να γίνονται προς το τέλος της δεκαετίας του '70 και να πυκνώνουν περισσότερο στις αρχές της επόμενης δεκαετίας. Σχεδιάζαμε, μεγάλοι και μικροί, τότε, εν είδει μυστικής Φιλικής Εταιρείας (όπως φανταζόμασταν, συνεπαρμένοι, πολλοί από εμάς τους τότε νεότερους) το καινούργιο λογοτεχνικό σωματείο που σιγά σιγά, μέσα από εξαντλητικές συζητήσεις, έπαιρνε υπόσταση, την Εταιρεία Συγγραφέων.

Ένα δεύτερο σημείο σύγκλισης ήταν αυτό που δημιουργήθηκε από μια ενθουσιώδη βιβλιοκριτική μου για τον πρώτο τόμο των *Κριτικών* του Τέλλου Άγρα, το 1981¹ – που για μένα είναι το *magnus opus* που μας χάρισε ο Στεργιόπουλος. Η βιβλιοκριτική μάς έφερε πιο κοντά, καθώς αναγνώριζα εκεί όχι μόνο τον κόπο του επιμελητή της έκδοσης, μα και το ότι για έναν νεότερο της λογοτεχνικής κριτικής ο Άγρας ήταν μάλλον η σημαντικότερη παρουσία ενός προγενέστερου στο σχετικό πεδίο των γραμμάτων μας στα χρόνια του μεσοπολέμου, θεωρώντας επιπλέον ότι τα άρθρα και οι πιο εκτενείς σπουδές του ήταν παρακαταθήκες ανεκμετάλλευτων ακόμα επιστημάνσεων του. Εγκατεσπαρμένες οι τελευταίες, πολλές φορές σε δυσεύρετα ή και ολιγόζωα περιοδικά της περιόδου 1920-1940, με τη συγκέντρωση και τον σχολιασμό τους από τον Στεργιόπουλο στα εξάτομα *Κριτικά* (1980-2014), έδειξαν με αρκετή είναι αλήθεια καθυστέρηση ότι οι θέσεις του Άγρα για αρκετούς από τους μείζονος αξίας ποιητές ή πεζογράφους του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ού, λ.χ. τον Καβάφη, τον Καρυωτάκη, τον Παλαμά, τον Παπαδιαμάντη,

---

¹ Τέλλος Άγρας, «*Τα Κριτικά, τόμος Α΄: Καβάφης-Παλαμάς*», *Φιλολογική Καθημερινή*, 3 Σεπτ. 1981.

τον Ξενόπουλο κ.α., συνιστούσαν μια βάση πολύτιμων δεδομένων, από την οποία βάση είχαν την ευκαιρία μιας ανανεωμένης αφητηρίας πολλές από τις κριτικές προσεγγίσεις μετά το '80.

Ακολούθησαν μερικές ακόμα βιβλιοκριτικές και ευρύτερα κείμενα για συλλογές ποιημάτων, διηγήματα και μυθιστορήματα του Στεργιόπουλου, και, ως κατά κάποιον τρόπο επιστέγασμα όλων αυτών, ήρθε η κοινή θητεία μας σε διοικητικά συμβούλια της Εταιρείας Συγγραφέων, από 1997 ως το 2001, με εκείνον στη θέση του προέδρου κι εμένα στο αντιπροέδρου. Μάλιστα στο δεύτερο διοικητικό συμβούλιο της κοινής μας θητείας, στη διετία 1999-2001, παρ' ότι πλειοψήφησα στις εκλογές του Μαρτίου του 1999, θεώρησα ηθικά επιβεβλημένο το να παραχωρήσω τη θέση του προέδρου σ' εκείνον. Αλλά, από την άλλη μεριά, ας μην παραλείψω να αναφέρω ότι ήταν ο Στεργιόπουλος που με ώθησε να γίνω μέλος της Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, καθώς πίστευε, όπως έλεγε, ότι το γεγονός πως δεν είχα περάσει από τα θρανία της φιλολογίας -τυχαίνει να προέρχομαι από τις λεγόμενες θετικές επιστήμες- δεν θα έπρεπε να είναι αποτρεπτικό για τη συμμετοχή μου στην σχεδόν αποκλειστικά συγκροτημένη από φιλόλογους ΕΓΣΓ!² Από τότε, άλλωστε, δεν είναι λίγα τα μέλη της μιας Εταιρείας που έγιναν μέλη και της άλλης, υπερβαίνοντας χωρίς δυσκολία τα υποτιθέμενα στεγανά.

Πάντως, για να περάσω στο καθαυτό θέμα της εισήγησής μου, την ύπαρξη ενός άγνωστου στους περισσότερους ημερολογίου του που κρατούσε ο Στεργιόπουλος από το 1943, όταν ήταν δεκαεπτά ετών, ως το 2014 που έγινε ογδόντα οκτώ και ήταν ήδη άρρωστος, σε όλες τις συναντήσεις μας, ως το τέλος της ζωής του, μόνο μερικές αόριστες νύξεις έκανε για το *Ex Nihilo*. Ανέφερε πολλές φορές ότι κατά διαστήματα κρατούσε σημειώσεις για γεγονότα ή και για σκέψεις που του δημιουργούνταν. Αλλά ως εκεί. Ούτως ή άλλως, ως ποιητής αλλά και ως ιδιοσυγκρασία έτεινε προς τον υπόρρητο και υπαινικτικό λόγο -η συνάφεια του με τον συμβολισμό, στη θεωρία και στην ποιητική πράξη, δεν ήταν καθόλου τυχαία- και όταν ήθελε να κρατήσει κάτι μακριά, αθέατο, δεν είχε καμιά απολύτως δυσκολία να το κάνει. Έτσι, η πρώτη φορά που έμαθα ότι υπήρχε και μάλιστα ολοκληρωμένο ένα αδημοσίευτο γραπτό που το θεωρούσε κάτι σαν προσωπικό χρονικό ή ημερολόγιό του, ήταν μετά το θάνατό του, μόλις πριν από δυο περίπου χρόνια, σ' ένα δείπνο όπου συνυπήρξαμε η κυρία Μαίρη Στεργιοπούλου, δύο Κύπριοι φιλόλογοι, παλιοί μαθητές του συζύγου της και δικοί μου φίλοι, ο Κώστας Νικολαΐδης και ο Λεύκιος Ζαφειρίου, κι εγώ. Ακολούθησαν μια-δυο επισκέψεις μου στην οδό Κύπρου, όπου επίσης βρίσκεται το ιδιόκτητο διαμέρισμα της Εταιρείας Συγκριτικής Γραμματολογίας, για να παραλάβω τους δύο φακέλους με το φωτοτυπημένο από το πρωτότυπο χειρόγραφο του *Ex Nihilo*. Συνολικά εξακόσιες δέκα σελίδες, με τελευταία και μοναδική εγγραφή αυτή του 2014, γραμμένη με το όχι πλέον και τόσο σταθερό χέρι του εξα-

² Ήδη, με υποκίνηση του Στεργιόπουλου, είχαν γίνει μέλη της ΕΓΣΓ οι Αλέξανδρος Αργυρίου και Λύτσια Στεφάνου, πολιτικός μηχανικός ο ένας, νομικός η άλλη.

σθηνημένου Στεργιόπουλου: «Εξακολουθώ να βρίσκομαι στο τρίτο ερώτημα της φιλοσοφίας του Καντ: “Τι δύναμαι να ελπίζω”», χωρίς όμως το αναμενόμενο ερωτηματικό μετά το «ελπίζω»· περισσότερο δηλαδή η φράση να μοιάζει με διαπίστωση κι όχι με απορία. Ο Καντ ήταν από τους στοχαστές που υπολόγιζε περισσότερο σ’ όλη τη διάρκεια της ζωής του, και με την ευκαιρία θυμίζω τα ερωτήματα με τα οποία ο Γερμανός στοχαστής οριοθέτησε γενικότερα το πεδίο της φιλοσοφικής σκέψης: «Τι μπορώ να γνωρίσω;», «Τι πρέπει να κάνω;», «Τι μου επιτρέπεται να ελπίζω;», καταλήγοντας στο πιο γνωστό αλλά και πιο ανοιχτό απ’ όλα: «Τι είναι ο άνθρωπος;».³

Η καντιανή διαλεκτική, και όχι μόνο μέσω των ερωτημάτων αυτών, είναι συχνά παρούσα στις σελίδες του *Ex Nihilo*, καθώς ο Στεργιόπουλος στο ημερολόγιό του αυτό δεν είναι μόνο καταγραφέας συμβάντων· αρκετά συχνά κάνει εγγραφές που έχουν το νόημα ενός αποθετηρίου σκέψεων, ερωτήσεων προς τον ίδιο του τον εαυτό, αποφάνσεων που μοιάζουν προσώρας ακλόνητες αλλά μετά από λίγο καιρό τις ξανασυναντάμε γεμάτες ρηγματώσεις από αμφιβολίες, μετεωρισμούς και αγωνιώδεις παραδοχές των υπαρξιακών αντιφάσεων του. Συναντούμε έτσι, εκτός του Καντ, αποσπάσματα από φιλοσοφικές προτάσεις του Κρότσε, του Σαρτρ, συχνότατα του Νίτσε και του Σέλλινγκ. Μέρος αυτών των εναλλασσόμενων αλλά όχι ταυτόσημων σκέψεων του (λ.χ. αλλάζει κατά καιρούς θέσεις ως προς τις πολιτικές του πεποιθήσεις ή ως προς το αν ο καλλιτέχνης πρέπει να είναι ανοιχτός ή όχι στα κοινωνικοπολιτικά γεγονότα) περνά όχι μόνο στον τρόπο με τον οποίο εκτιμά σε διαφορετικά χρονικά σημεία παρεμφερείς καταστάσεις, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο είναι συνθεμένο αυτό το ημερολόγιο ή, αν υποκύψουμε στον πειρασμό των νεολογισμών, αυτή η *αυτογραφία* - για να χρησιμοποιήσω τον όρο και την έννοια που χρησιμοποίησε για δικά της, ανάλογα στοχαστικά κείμενα, η Μιμικά Κρανάκη.⁴

Αν με ρωτούσε κάποιος σε ποια κατηγορία λογοτεχνικών γραπτών θα τοποθετούσα το *Ex Nihilo*, θα βρισκόμουν πράγματι σε αμηχανία, γιατί το *Ex Nihilo* είναι πολλά πράγματα μαζί. Πολλές πτυχές, γνωστές και άγνωστες του Στεργιόπουλου, όπως και πολλών λογίων καταγραφές που έχουν γίνει από το ίδιο πρόσωπο αλλά κάτω από διαφορετικές συνθήκες, εκφράζοντας έτσι με τις καταγραφές του την εκάστοτε ψυχική ή συναισθηματική κατάσταση στην οποία βρισκόταν. Στο τέλος-

³ Βλ. και το θεωρούμενο τελευταίο μείζον έργο του, *Ανθρωπολογία από Πραγματιστική Σκοπιά* (1798), με αρκετές πολιτικές/ηθικές προεκτάσεις.

⁴ Η Μιμικά Κρανάκη, με τη σύμφωνη γνώμη του τότε (2003) διευθυντή του περιοδικού *Διαβάζω*, Ηρακλή Παπαλέξη, δημοσίευσε με αυτόν τον γενικό τίτλο, σε σειρά δώδεκα αποσπασμάτων, το υλικό που έμελλε να αποτελέσει ένα χρόνο αργότερα το ομότιτλο βιβλίο της, *Αυτογραφία* (2004). Σε προφορικές συζητήσεις της υποστήριξε ότι η διαφορά ανάμεσα στην «αυτογραφία» και στην «αυτοβιογραφία» ήταν ότι στην πρώτη ο συγγραφέας καλεί τον αναγνώστη να συμπληρώσει τα κενά, συρράπτοντας την αποσπασματική μορφή της. Αν και ο όρος δεν είναι συνηθισμένος, πρόκειται βέβαια για περίπτωση ενδογενούς γλωσσικού δανείου που τον «επέστρεψε» ο γαλλικός όρος *autographe*, από όπου και τον άντλησε η Κρανάκη.

τέλος είναι αδύνατο ό,τι γράφτηκε επί εβδομήντα χρόνια στα «σημειωματάρια μιας ζωής», όπως διάλεξε ο ίδιος τον υπότιτλο όλων αυτών των άλλοτε συστηματικών και άλλοτε σποραδικών αυτογραφικών εγγραφών του, να έχει μια σταθερή ενότητα ύφους ή ενότητα βλέμματος. Θα μπορούσα να πω, ερμηνεύοντας ίσως τον συγγραφέα, ότι ο ίδιος ο συντάκτης αυτών των εγγραφών δεν το θέλησε· δεν θέλησε την ύπαρξη μιας πλασματικής ενότητας στο γράψιμό του. Από μια ορισμένη πλευρά ενδεχομένως και να τον «διευκόλυνε» ή να τον εξέφραζε αυτή η έλλειψη μεγάλης συνοχής, καθώς έτσι προέβαλλε καταλυτικότερα ο υποκειμενισμός του, η κατά διαστήματα έξαρση των κυμαινόμενων διαθέσεων του. Θα σταθώ σε μια από αυτές που πραγματοποιείται στα Γιάννινα, στις 16 Νοεμβρίου του 1976, όταν ο Στεργιόπουλος είναι πενήντα ακριβώς ετών, αφού έχει πιο πριν επικαλεστεί τη μεγαλοθυμία του άρρητου (πράγμα που το συνήθιζε σ' όλη του τη ζωή), ζητώντας «πάντα με αγωνία», όπως γράφει, να του δοθεί ο καιρός να μπορέσει να πει αυτό το ναι, ότι δηλαδή είναι έτοιμος, όπως πάνω κάτω πολλά από τα πρόσωπα του καβαφικού πανθέου, να υποδεχτεί με γενναιότητα το μοιραίο. Γιατί κυρίως σ' αυτήν τη στιγμή αναφέρεται με ιδιαίτερη έγνοια στο *Ex Nihilo*, και μάλιστα από τα νεανικά του ακόμα χρόνια. Σαν να ήταν συνεχώς υπό το κράτος ενός δέους αλλά και μιας σαγήνης, για τον επικείμενο θάνατό του.

Αν αξιωθώ να συγκεντρώσω ό,τι έχω καταγράψει σε τούτα τα σημειωματάρια, διαλέγοντας και κρατώντας, φυσικά, μόνον όποια θα ήθελα να δημοσιευτούν, πριν αποφασίσω να κάψω τα υπόλοιπα, τότε θα τιτλοφορήσω το βιβλίο που θα βγει *Ex Nihilo* και θα βάλω ως υπότιτλο «Από τα Σημειωματάρια μιας Ζωής». *Ex Nihilo*, γιατί «εκ του μηδενός» ξεκίνησα και «εκ του μηδενός»⁵ γράφτηκαν όσα θα περιλαμβάνονται εκεί, χωρίς προσωπεία και χωρίς εκ των υστέρων επεμβάσεις, αφού όλα σημειώνονταν στην ώρα τους και πάντα σε χρόνο ανύποπτο.

Ex Nihilo, λοιπόν, ακόμα και με τη βαθύτερη υπαρξιακή του σημασία. Έτσι, το βιβλίο αυτό θα το έχουν γράψει όλοι οι κατά καιρούς εαυτοί μου – κι ας ελπίσουμε, αν και μάλλον απίθανο, ότι θα το εκδώσει ο τελευταίος απ' αυτούς!...

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτές οι αποσπασματικές σημειώσεις μιας ζωής δεν έχουν την άκρως τακτοποιημένη μορφή του γραμμένου και, κατά τα φαινόμενα σε κάποιο βαθμό, ξαναγραμμένου ημερολογίου του Γιώργου Σεφέρη, *Μέρες*. Θα μπορούσε ο Στεργιόπουλος όταν έκανε την οριστική μεταφορά των μοιρασμένων κα-

⁵ Υποθέτω ότι λέγοντας «εκ του μηδενός γράφτηκαν», εννοεί την αμεσότητα της καταγραφής, το ότι δεν πέρασε σημαντικό χρονικό διάστημα μεταξύ του γεγονότος ή της στιγμής που σχηματίστηκαν οι σκέψεις του και της στιγμής όπου κατατέθηκαν, «αφού όλα σημειώνονταν στην ώρα τους». Όμως, η επιλογή του τι θα μείνει και τι θα φύγει και θα καταλήξει στη φωτιά, έτσι κι αλλιώς, είναι μια επέμβαση και, επιπλέον, αυτές ήταν σκέψεις του Στεργιόπουλου που έκανε το 1976.

ταγραφών του, από τετράδια, μπλοκάκια, κομμάτια από χαρτί που τύχαινε να βρίσκονται κοντά του, πάτους από τα κουτιά των «μυθικών» και εμβληματικών μιας εποχής τσιγάρων *Santé* (που κάπνιζε άλλοτε μανιωδώς), στη μορφή αυτή των εξακοσίων δέκα σελίδων που έφτασε ως τα χέρια μας, να είχε προχωρήσει κι αυτός σε κάποιες προσθαφαιρέσεις, προσέχοντας ιδιαίτερα τη σχέση δημόσιου-ιδιωτικού και κρατώντας μια απόσταση ελέγχου από τα όσα έγραφε. Η διαφορά νομίζω πως βρίσκεται εκεί. Η ημερολογιακή γραφή του Γιώργου Σεφέρη στις *Μέρες*, όπως και ακόμα περισσότερο στη μορφή του *Πολιτικού Ημερολογίου* που το κρατούσε εκ παραλλήλου με το πρώτο, πήρε το νόημα μιας ιστορικής πηγής ή ενός προτύπου προσωπικών εγγραφών. Πολλοί νεότεροι θεώρησαν, όχι άστοχα, ότι οι εγγραφές αυτές προβάλλουν ένα ευρύτερο ηθικό παράδειγμα, αλλά η ηθική, δημόσια προβολή των εγγραφών ίσως και να μην είναι ασύνδετη από το γεγονός ότι ο Σεφέρης, με τις διαδοχικές αναμορφώσεις του, απομακρύνθηκε από τον τύπο του γαλλικού *journal intime*, του πλησιέστερου στο είδος του προσωπικού ημερολογίου, και πέρασε στον τύπο του απεσταγμένου, χωρίς ιδιαίτερες συναισθηματικές διαχύσεις αγγλικού ημερολογίου, όπως αυτό λ.χ. του Σόμερσετ Μωμ (Maugham), *Σημειωματάριο ενός Συγγραφέα* (1941). Συγκρίνοντας το *Ex Nihilo* με τις *Μέρες*, τουλάχιστον από την πλευρά της δομής τους, της άρθρωσής τους, όσο κι αν μοιάζει υπερβολική ή ακραία η σύγκριση αυτή, θα μπορούσα να πω με σχετική βεβαιότητα ότι αποκλίνουν εξαρχής στα περισσότερα. Ο Σεφέρης έχει μια αυστηρότητα που περνά από την συγκρατημένη λογιόσυνη του στη συντακτικώς διαυγή μορφή των όσων κατέγραψε, ενίοτε και συνθηματικά, πράγμα που για άλλους λόγους αλλά με παρόμοιο τρόπο έκανε και ο Κ.Π. Καβάφης στο δικό του, ακόμα ανέκδοτο, ημερολόγιο. Νοιάζεται να δηλώσει αυτό που του απομένει, ως ηθικό διάφορο «δημοσίου ενδιαφέροντος» από τα όσα είδε, στοχάστηκε, δέχτηκε ή απέρριψε.

Ο Στεργιόπουλος δεν ακολούθησε αυτόν τον δρόμο, και νομίζω ότι δεν είναι τυχαίο πως δεν τον ακολούθησε, προτιμώντας, τουλάχιστον ως το 1966-1967 και τον τρόπο που σχολίασε οργισμένα το στρατιωτικό πραξικόπημα, το γαλλικό πρότυπο του *Journal* του Αντρέ Ζιντ (Gide)⁶ και το σύγχρονο αρχέτυπο *Journal Intime* (1847 κ.ε.) του Χ.Φ. Αμιέλ. Παρά τα γραφόμενα από τον ίδιο ότι το *Ex Nihilo* θα μείνει αλώβητο από υστερογενείς επεμβάσεις, είναι εμφανές από την εικόνα των χειρογράφων ότι διαγράφηκαν αρκετά κομμάτια του και πολλά από αυτά (όχι όμως όλα) ξαναδουλεύτηκαν, συμπληρώθηκαν ή ανασυντάχθηκαν, έτσι ώστε η τελική γραφή τους το 2014-2015 να έχει δημιουργήσει ένα μανδύα ενιαίου ύφους στο μεγαλύτε-

⁶ Βλ. Αλεξάνδρα Σαμουήλ, *Ο βυθός του καθρέφτη. Ο André Gide και η ημερολογιακή μυθοπλασία στην Ελλάδα* (1998). Ο Στεργιόπουλος, ιδίως στις πρώτες δεκαετίες που μεταφέρει στο *Ex Nihilo* τους στοχασμούς και τις κρίσεις του, αρκετές φορές παραπέμπει στον Ζιντ. Είναι γαλλοθρεμμένος και επιπλέον οι παρέες του, μεγαλύτερων από αυτόν ή συνομήλικών του συγγραφέων, όπως ο Τέλλος Άγρας, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ο Πάνος Καραβίας, ο Κλέων Παράσχος, ο Γιώργος Θέμελης κ.α. είναι παρόμοια γαλλοθρεμμένοι. Το έργο του Ζιντ και βέβαια το ημερολόγιό του αποτελούσαν συχνό θέμα των συζητήσεών τους, πέρα από το ότι μνημονεύονταν σε δοκίμια αλλά και άλλα κείμενά τους.

ρο μέρος των εγγραφών, παλαιών και νέων, τουλάχιστον στα τριάντα τελευταία χρόνια της ζωής του. Εξαίρεση αποτελούν οι αρχικές του καταγραφές, όταν ο συγγραφέας ήταν αρκετά νέος και τα όσα σημείωνε τα διέπνεε μια εσωτερική συναισθηματική ένταση ή και εκρηκτική διάθεση, καθώς και όσα διασώθηκαν από την χρονική περίοδο της μακράς στρατιωτικής του θητείας, όταν βρισκόταν ως αποκρυπτογράφος στη Μακεδονία και στη Θράκη, στην πρώτη γραμμή του πυρός, στα χρόνια του Εμφυλίου. Ιδιαίτερα αυτές οι εγγραφές της στρατιωτικής του θητείας, ένα μεγάλο μέρος από τις οποίες χάθηκαν ή καταστράφηκαν μέσα στις δύσκολες συνθήκες των μετακινήσεών του στο τελικό στάδιο των μαχών στον Γράμμο και στο Βίτσι, όπως ο ίδιος αναφέρει, νομίζω ότι έχουν υψηλή αφηγηματική αξία και προσφέρονται ως τεκμήρια των εκατέρωθεν αγριοτήτων στην εμπόλεμη αυτή εποχή.

Ωστόσο, αυτή ακριβώς η ευδιάκριτη ενότητα ύφους που διαπερνά μεγάλο μέρος του *Ex Nihilo*, λόγω της όψιμης ανασκευής και ανασύνθεσης των εγγραφών του, θα μπορούσε να μας οδηγήσει και στην υπόθεση ότι ο Στεργιόπουλος ήθελε βαθύτερα να παραδώσει μια σύνθεση σημειώσεων, η οποία να φανερώνει στο σύνολό της μια ενότητα βλέμματος. Όπως και άλλοι, πριν από αυτόν, που κράτησαν ημερολόγια, ενώ αρχικά σημείωναν τις εγγραφές τους, τη μια μετά την άλλη, αποδεχόμενοι την αποσπασματικότητα της ζωής και της αντίληψης, αργότερα, πλησιάζοντας στο τέλος της ζωής τους, προτίμησαν να αφήσουν στον μελλοντικό αναγνώστη την εικόνα ενός ενιαίου και όχι διαμοιρασμένου προσώπου. Με το «ξανακοίταγμα» δηλαδή τα πρώτα και τα ύστερα, όπως έχουν κατατεθεί σε διάφορες χρονικές στιγμές, διαγράφουν έναν κύκλο και επιδιώκεται τα άλλοτε έντονα βιωμένα και άλλοτε όχι μέρη του κύκλου αυτού με την εκ των υστέρων «βελτίωση» να διέπονται από το ίδιο πνεύμα ή τις περίπου ίδιες ή ανάλογες καταστασιακές αντιλήψεις και συναισθήματα. Ο Στεργιόπουλος με το *Ex Nihilo* απέφυγε να ακολουθήσει το γράψιμο ενός ημερολογίου όπως ορισμένων άλλων συγγραφέων, παλαιότερων ή σύγχρονών του - λ.χ. δεν έχει την άκρως συγκρατημένη στάση του Γιώργου Θεοτοκά,⁷ ούτε τη συσσώρευση μικροσυμβάντων, φαινομενικά επουσιωδών, όπως του Γιάννη Μπεράτη.⁸ Δεν έχει η γραφή του τον άκρατο συναισθηματισμό που διαπνέει τις σημειώσεις της Τατιάνας Μιλλιέξ,⁹ ούτε τον ελεγχόμενο λυρισμό του Άγγελου Τερζάκη.¹⁰ Μακρινό του πρότυπο είναι ο Μονταίν, αλλά αν θελήσουμε να κυριολεκτήσουμε ως προς τις σαφέστερες και πιο ευδιάκριτες καταβολάδες του αυτές μάλλον βρίσκονται στο μεν πρώτο μέρος του *Ex Nihilo* (που φτάνει ως το 1960) στον Αμιέλ, στον Ζυλιέν Γκρην

⁷ Λ.χ. μεταξύ άλλων ανάλογου είδους δημοσιεύσεων, τα *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*, εισαγ.-επιμ. Δημήτρης Τζιόβας (2005), 718

⁸ *Ο Μαύρος Φάκελος [1940-1968]*, εισαγ.-επιμ. Έρη Σταυροπούλου (2015), 515

⁹ *Χρονικό ενός Εφιάλητη 1966-1974* (1986)· αναφέρεται κυρίως στα χρόνια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, με βιώματα από την Ελλάδα, την Κύπρο και την Ιταλία.

¹⁰ Βλ. *Η Ελληνική Εποποιία 1940-1941. Χρονικό του Ελληνοϊταλικού Πολέμου 1940-41* (1964).

(Green), Αμερικανό στην καταγωγή αλλά πολιτογραφημένο Γάλλο, και πολύ περισσότερο στον Κλέωνα Παράσχο, ποιητή της γενιάς του Καρυωτάκη (δηλαδή νεοσυμβολιστή-νεορομαντικό, σύμφωνα με τους όρους που χρησιμοποιούσε για την γενιά αυτή ο ίδιος) μα και εξαιρετο δοκιμιογράφο. Στο μετά το 1966 διάστημα και ως το τέλος του ημερολογίου για το οποίο ο λόγος, αλλάζει δραστικά, όπως είπαμε, ο τρόπος εστιασμού. Ο σχολιασμός των γεγονότων, ακόμα και του προσωπικού βίου, γίνεται ξηρότερος και μονολιθικότερος, ακολουθώντας ίσως το μεγαλύτερο άνοιγμα του Στεργιόπουλου προς τα δημόσια πράγματα. Αλλά, κρίνοντας εν τω συνόλω, θα μπορούσα να πω ότι, αν και σ' αυτό το χρονικό ζωής που με διάφορα κενά κάλυψε με την αφήγησή του το διάστημα 1943-2014 αποτυπώθηκαν διαφορετικές οπτικές και διαφορετικές στάσεις του συντάκτη του, τις οποίες και προσπάθησε να συναιρέσει με την τελική επεξεργασία των τελευταίων προθανάτιων ετών, θα συμφωνούσα πρόθυμα ότι δεν απαλείφθηκε η βαθύτερη επιδίωξή του να διασωθεί όχι το απρόσωπα απaráλλαχτο αλλά το προσωπικά ομόλογο των εγγραφών.

Αυτός όμως είναι και ο λόγος για τον οποίο ο ίδιος ο Στεργιόπουλος μας λέει σχεδόν άμεσα ότι αν θέλουμε να βρούμε ένα ανάλογο του *Ex Nihilo* στη συγκαιρινή του λογοτεχνία, ένα είδος ατομικού ημερολογίου που γράφεται όχι μόνο «για να τον γνωρίσουν οι άλλοι μα και για να γνωρίσει ο ίδιος τον εαυτό του», αυτό το ανάλογο, όπως ο ίδιος γράφει, δεν είναι ούτε οι *Στιγμές* του Γιάννη Μπεράτη, ούτε τα *Χειρόγραφα της Μοναξιάς* του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Αυτό το ανάλογο θα πρέπει να το συσχετίσουμε με μια λησμονημένη από τους περισσότερους από εμάς, ενδοσκοπική αλλά και κριτικά σχολιαστική αφήγηση, τη *Βιογραφία* (1951) του Κλέωνος Παράσχου. Παραθέτω εδώ το απόσπασμα της σχετικής εγγραφής του, προσθέτοντας ότι η *Βιογραφία* ήταν το ένα μέρος από το τρίπτυχο αυτοβιογραφικό χρονικό του Παράσχου, με τα άλλα δυο συμπληρωματικά (που προηγήθηκαν εκδοτικά) να είναι το *Χρονικό* (1947) και το *Παραμύθι* (1949):

Η *Βιογραφία* του Κλέωνος Παράσχου είναι το πιο αντιπροσωπευτικό απ' όλα τα βιβλία του. Οσοδήποτε καλή κι αν είναι η μελέτη του για τον Ροΐδη ή τα δοκίμιά του και τα μελετήματά του για δικούς μας και ξένους, εκφράζουν μια πλευρά της προσωπικότητάς του, ενώ η *Βιογραφία* συνοψίζει όλα αυτά, συν τον ίδιον.

Εκτός όμως απ' τη σημασία που έχει το βιβλίο αυτό, ειδικά για τον συγγραφέα του, παρουσιάζει και κάποιο γενικότερο ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία μας. Το είδος του ατομικού ημερολογίου, τόσο καλλιεργημένο στο εξωτερικό, στην Ελλάδα δεν είχε, για την ώρα, σπουδαία άνθιση. Μερικά βιβλία, όπως οι *Στιγμές* του Μπεράτη, αποτελούν πιο πολύ στιγμές του δημιουργού τους παρά εξομολογήσεις και καταγραφή περιστατικών της καθημερινής του ζωής. Και τα *Χειρόγραφα της μοναξιάς* του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, ολωσδιόλου διαφορετικά, είναι κι αυτά οι πνευματικές μόνο ανησυχίες του συγγραφέα σε μια καμπή της πορείας του.

Ο Κλέων Παράσχος έρχεται τώρα με τη *Βιογραφία* να μας φέρει πιο κοντά στο ατομικό ημερολόγιο. Από την άποψη της νοοτροπίας, εμφανίζεται συγγενικότερος με τον Montaigne. Παρόμοια με τον Γάλλο δοκιμιογράφο, αυτο-αποκαλύπτεται κι εκείνος, μας δίνει «την ψυχή του γυμνή», για να μεταχειριστώ τη μονταινική αυτή έκφραση του Baudelaire, όχι μονάχα για να τον γνωρίσουμε, μα και για να γνωρίσει ο ίδιος τον εαυτό του. Η διαφορά μεταξύ τους, εκτός απ' τις άλλες, βρίσκεται και στο ότι ο Montaigne είναι πιο δοκιμιακός κι ερμηνευτικός, ενώ ο Παράσχος στη *Βιογραφία* πιο εξομολογητικός. Ο Montaigne συνθέτει θέματα δοκιμιακά· ο Παράσχος διαλύει θέματα.

Ο Στεργιόπουλος σε σχέση με αυτά τα «οριακά πρότυπα», καλεί τον μελλοντικό αναγνώστη των εγγραφών του σε μια πιο ανοιχτή συνθήκη. Στο μεγαλύτερο μέρος τους, και πάντως στην πρώτη ενότητα που αντιστοιχεί μ' έναν τρόπο στον σχηματισμό και στην «καθιέρωση» του συγγραφικού του προσώπου, αφήνει να φανούν οι ψυχικές διαδικασίες, το συναισθηματικό του γίγνεσθαι, τα εσωτερικά του πάθη, η έλξη του κυρίως για τη μουσική και σπανιότερα για το θέατρο και τη ζωγραφική, η νωπή ακόμα εντύπωσή του προτού αυτή προλάβει και στεγνώσει, περνώντας από τα φίλτρα του λογικού συμπεράσματος. Για παράδειγμα, σε μεγάλο μέρος από τις εγγραφές του δεν εμφανίζεται καμμία αναγραφή ημερομηνίας και τόπου. Καμμία χρονική ένδειξη. Ο τόπος είναι από κάθε άποψη ο ίδιος αυτός, ο εσωτερικός του χώρος, τουλάχιστον σε εκτενείς χρονικές περιόδους κατά τις οποίες οι σημειώσεις και τα σχόλιά του είναι απολογίες εις εαυτόν. Αναστοχασμοί, διερωτήσεις που άλλοτε ξεκινούν από κάποια εμπειρία, κάποιο διάβασμα, κάτι που είδε επί σκηνής ή σε μια αίθουσα εκθέσεων, εμπειρίες και βιώματα που σπανίζουν στο επόμενο, δεύτερο μέρος, των ώριμων χρόνων του, μάλλον λόγω του ότι το «έργο» και η επίτευξή του καταλαμβάνει ολοένα και μεγαλύτερο μέρος των προσδοκιών του και αντικαθιστά τις προηγούμενες μαθητείες στην τέχνη και στη ζωή. Άλλοτε όμως τα όσα σημειώνει είναι τελείως εξ υποκειμένου αναγωγές για τις οποίες δεν μας δίνεται (αν υπάρχει) το πραγματολογικό τους έναυσμα. Παρουσιάζει ο Στεργιόπουλος σε άτιτλες μικρές ή μεγάλες ενότητες στοχασμούς, αφορισμούς, μεταγραφές αποσπασμάτων από ποιήματα ή δοκίμια που του χρησιμεύουν ως τεκμήρια, για να πιαστεί από αυτά και ν' αναπτύξει τις δικές του ερμηνευτικές θέσεις. Μα κι αυτό δεν είναι σταθερό χαρακτηριστικό, γιατί σε άλλα σημεία τους, ιδίως στα τελευταία χρόνια της ζωής του, οι εγγραφές είναι όλες πειθαρχικά χρονολογημένες, δηλώνοντας τον τόπο στον οποίο αναφέρονται ή, σε πολλές περιπτώσεις, και τον αριθμό του δωματίου των ξενοδοχείων όπου κατέλυσε. Μάλιστα, η εμφανής επιδίωξή του να μένει, αν αυτό είναι δυνατό, στο ίδιο δωμάτιο, δείχνει εμμέσως και τη συναισθηματική του εξάρτηση να αποζητά το οικείο, αυτό με το οποίο κάποια στιγμή στο παρελθόν δέθηκε και που το νιώθει, φαινομενικά έστω, δικό του.

Έτσι λοιπόν, όπως είναι αρθρωμένο το *Ex Nihilo*, με τις διαφορετικού θέματος ή τις ενίοτε απροσδόκητες εναλλαγές του, αλλού αφηγηματικές, αλλού δοκιμιακές,

αλλού σχολιαστικές, αλλού υπαινικτικές και αλλού δραματικές, ευτράπελες ή απελπισμένα σατιρικές, παρουσιάζεται σαν ένα πολυμορφικό σύνθεμα. Ένα σύνθεμα που ίσως θέλει να δείξει την προσπάθεια του Στεργιόπουλου να μας πει κάτι που εξάλλου έρχεται και επανέρχεται διαρκώς σε όλο το έργο του, στα συμβολιστικά ποιήματα, όπου συνήθως τα τοπία και οι διαθέσεις είναι αμφίστομα, μισά στο φως μισά στο σκοτάδι, ή στα εξίσου συμβολιστικά του πεζά, όπως στη νεανική *Κλειστή Ζωή*, όπου οι ψυχικές καταστάσεις αλλάζουν, όπως αλλάζει απότομα κατεύθυνση ο άνεμος της Άνδρου. Ότι η βιογραφία ενός ανθρώπου δεν είναι μια εικόνα μονοδιάστατη, ότι η ταυτότητα του ανθρώπου δεν είναι το ευσταθές και αμετακίνητο ένα, αλλά μια βεντάλια παραλλαγών που συνθέτουν και αποσυνθέτουν ασταμάτητα αυτό το ένα. Αυτός είναι και ο λόγος που είχε και έχει σ' αυτό προσωπικό του χρονικό τόσο ψηλά πάντοτε τον Λουίτζι Πιραντέλλο, τον Πωλ Βαλερύ και τον Μαρσέλ Προυστ, προσφεύγοντας διαρκώς σε εμβληματικές φράσεις τους από τον *Κύριο Τεστ* ή από το *Αναζητώντας τον Χαμένο Χρόνο*, για να στηρίξει την πεποίθησή του για την πολλαπλότητα του ενός.

***

Να κλείσω τώρα με ορισμένα πραγματολογικά για το *Ex Nihilo*, που κι αυτά έχουν τη σημασία τους και που στην οριστική μορφή που θα πάρει η προσεχής έκδοση του ημερολογίου, θα έχουν διαφορετική θέση.

Θα μπορούσα γενικεύοντας να πω ότι ανάμεσα στα θέματα που απασχόλησαν σταθερά τον Στεργιόπουλο σ' αυτά τα εβδομήντα χρόνια που πέρασαν μέσα από το *Ex Nihilo* εκείνο που κυριαρχεί αναμφίβολα είναι η σχέση δέους και πάθους του με τον θάνατο. Με τον τρόπο της είναι μια μελέτη θανάτου που βέβαια συμπεριλαμβάνει στην ανάπτυξή της και όλες τις άλλες όψεις του έργου του. Γιατί και τα υπόλοιπα θέματα γύρω από τα οποία χτίζει διαρκώς τα ερωτήματά του, ο χρόνος, ο έρωτας, οι ανεξίτηλες γι' αυτόν παιδικές αναμνήσεις, τα όνειρα, οι επιθυμίες, η αίσθηση της αποξένωσης και η ανεκπλήρωτη δίψα του για τη χαμένη ενότητα της ζωής, όλα αυτά είναι παρακολουθήματα της μελέτης θανάτου με την οποία διαρκώς και πολλαπλώς δοκιμάστηκε εφ' όρου ζωής.

Ο ίδιος χώρισε το *Ex Nihilo* σε τρεις ευρείες ενότητες:

A) Από τις σποραδικές, λίγες εγγραφές του 1943-1945 ως το τέλος Αυγούστου του 1948: όταν φεύγει ως αποκρυπτογράφος, μετά την βασική εκπαίδευσή του στο Χαϊδάρι, για τη στρατιωτική θητεία του στο μέτωπο του Εμφυλίου, σε πόλεις και χωριά της Μακεδονίας και της Θράκης και ως τις 5 Ιανουαρίου του 1950, όταν απολύεται από το στρατό. Εδώ βρίσκονται οι πιο παραστατικές, οι πιο αφηγηματικά πυκνές, ζωντανές και γεμάτες από στιγμές κορυφαίας έντασης σελίδες του και είναι κρίμα που ένα μεγάλο μέρος από τις σημειώσεις που κράτησε στις μάχες των Σερρών, του Γράμμου και των πέριξ περιοχών χάθηκαν με τις διαρκείς μετακινήσεις του τον χειμώνα του 1948 και του 1949.

Β) Από τον Ιανουάριο του 1951 ως το 1960, που κατά τη γνώμη μου αποτελεί το ουσιαστικότερο μέρος των εγγραφών του, καθώς σ' αυτές έχει ολοκληρωθεί η νεανική μαθητεία του και ήδη διακρίνονται οι πολλές δεξιότητές του, όχι μόνο στη λογοτεχνία αλλά και στην ερμηνεία άλλων μορφών τέχνης, όπως είναι το θέατρο, η μουσική, η ζωγραφική.

Γ) Παρεμβάλλεται ένα πεντάχρονο περίπου κενό, 1961-1966, γιατί στο διάστημα του είναι αδύνατο να ασχοληθεί, λόγω των αυξημένων αναγκών του, οικογενειακών και άλλων, με κάτι διαφορετικό από τα φροντιστηριακά και σχολικά καθήκοντα του εκπαιδευτικού.

Δ) Και επανέρχεται στο *Ex Nihilo* πάλι το 1966, παραδεχόμενος ότι επέστρεψε έχοντας πλέον την εξασφάλιση που του παρείχε ο Γεώργιος Ζώρας, όταν του πρότεινε να τον πάρει μαζί του ως λέκτορα στην έδρα της Νέας Ελληνικής Φιλολογίας. Αυτό το τρίτο μέρος του ημερολογίου είναι και το πιο πολυσέλιδο, καθώς καλύπτει σαρανταοχτώ ολόκληρα χρόνια, με χαρακτηριστική σ' αυτό το διάστημα την αυξημένη πολιτικοποίηση του Στεργιόπουλου, αφού δεν είναι μόνο τα επτά χρόνια της δικτατορίας που τον ενεργοποιούν προς τα εκεί, αλλά (παραδόξως θα μπορούσε να πει κανείς, γιατί η πολιτική πέρασε ελάχιστα ή καθόλου στις δυο προηγούμενες ενότητες) και τα διατρέχοντα στη Γιουγκοσλαβία, στο Ιράκ, στο Αφγανιστάν, στο Κουβέιτ και στη Συρία. Πολιτικοποίηση ναι μεν, αλλά πάντοτε υπό το πρίσμα της εξής ομολογίας του, όπως την έκανε σε εγγραφή τού 1976:

Είμαι σοσιαλιστής, μα δε θα δεχόμουν με κανέναν τρόπο τη δικτατορία του προλεταριάτου, όπως δεν δέχτηκα και τη δικτατορία της δεξιάς και κανενός είδους στραγγαλισμό της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Πολύ περισσότερο δε θ' ανεχτώ τη μορφή εκείνη του ολοκληρωτισμού που, με χοντρά λασπωμένα παπούτσια, θα περάσει πάνω απ' τις αξίες του πολιτισμού και την αγωνία του ανθρώπινου πνεύματος τόσων αιώνων, συλλαβίζοντας στερεότυπα πέντε ή δέκα, το πολύ, λέξεις-συνθήματα.